

Polyphony in the Novels of Ahmad Mahmoud, Based on Bakhtin's Theory

Leila Rezaei ^{1*}

1. Assistant Professor of Persian Language & Literature, Faculty of Humanities, Persian Gulf University, Bushehr, Iran. E-mail: Leila.rezaei@pgu.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 27/09/2023

Received in revised form:

14/11/2023

Accepted: 19/11/2023

Published online: 28/03/2026

Keywords:

Polyphony,
Dialogue,
Bakhtin,
Novel,
Ahmad Mahmoud.

ABSTRACT

Bakhtin's theory of 'polyphony' effectively studies realistic and community-oriented novels that represent the intellectual and cultural life of nations as well as the changes they experienced. Ahmad Mahmoud is one of the representatives of the social realist novel in contemporary Persian literature. He depicts Iranian society and its changes in a part of the contemporary history, especially in his four novels *Neighbors*, *The Story of a City*, *Zero Degree Orbit* and *Scorched Earth*. However, so far, his works have not been studied with a polyphonic approach. This article has studied these four novels by using a descriptive-analytical method based on Bakhtin's theory of 'polyphony.' The result firstly proves that these novels are polyphonic. On the other hand, the changes, intensifying or reducing of the three voices of "Islamism," "Marxism" and "Nationalism" in the three novels *Neighbors*, *The Story of a City* and *Zero Degree Orbit*, has been shown. In "Scorched Earth", the events occurred in a different situation, during the Islamic Revolution and the war between Iran and Iraq. So, in this novel there are two opposite voices: agreement and opposition against war.

Cite this article: Rezaei, L.(2026). Polyphony in the Novels of Ahmad Mahmoud, Based on Bakhtin's Theory. *Research in Narrative Literature*, 15 (1), 131-158.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: 10.22126/rp.2023.9658.1838

Extended abstract

Introduction

The novel is the literary form of the modern world, maintaining a profound connection with history, society, and social events. Mikhail Bakhtin (1895-1975) conceives of the novel as a site of endless confrontation among individuals who hold differing beliefs and attitudes, and who come together within concrete, tangible events. He employs the term "voice" to refer to these ideologies; "polyphony" itself—originally a concept from music theory—was adapted by Bakhtin for literary analysis. By examining the reflection of various ideologies, or more precisely, the different voices of society within the novel, Bakhtin regards this literary form as an apt space for polyphony. This is in fact the reflection of the diverse dimensions of a society's ideology and thought. The examination, comparison, and analysis of the voices reflected in novels constitute a valuable resource for investigating the trajectory of political, social, and cultural transformations across nations.

A significant number of the prominent novels produced in contemporary Persian fiction have adopted a social realist approach and have been shaped against the backdrop of the political and social developments of recent decades. Among such works, mention must be made of the novels of Ahmad Mahmoud (Ahmad E'ta, 1931–2002), one of the most active writers in the domain of social realism. In four of his works—*The Neighbors*, *A Story of a City*, *The Zero Degree Orbit*, and *Scorched Earth*—he narrates a substantial portion of contemporary Iranian history, spanning from the late 1940s to the late 1970s.

This period in Iranian history marked the emergence of new voices and novel approaches that transformed the country's political and social life and left a profound imprint on many contemporary works of fiction. What distinguishes Mahmoud's works from those of many other writers is the space he creates for the encounter of diverse voices and ideologies within his novels. The space that Ahmad Mahmoud has constructed for dialogue among characters holding different, and at times contradictory, beliefs may provide the groundwork for the emergence of polyphony in these works. To determine whether such a space has indeed given rise to polyphony, it is necessary to examine and analyze these novels according to Bakhtin's model of polyphony. Furthermore, by studying the rise and fall of the voices reflected in these novels, one can identify and elucidate the evolution of ideologies and prevailing discourses in Iranian society of that era.

The principal research questions that this study seeks to answer are as follows:

1. Can Ahmad Mahmoud's novels be considered instances of the polyphonic novel?
2. What factors have contributed to the creation of polyphony in Ahmad Mahmoud's novels?
3. Which voices receive greater reflection in these novels?
4. What are the contexts and trajectories of the rise and decline of voices in these works?

Methodology

The present article adopts a descriptive-analytical method and applies Bakhtin's theory of polyphony to examine the aforementioned novels by Ahmad Mahmoud. The statistical corpus of this research comprises 3,225 pages of text across four novels—*The Neighbors*, *A Story of a City*, *The Zero Degree Orbit* (a three-volume set), and *Scorched Earth*—which have been examined in their entirety in order to identify and categorize the representatives of different voices and ideologies as they emerge from within the dialogues.

Analysis and Findings

Ahmad Mahmoud should be regarded as one of the creators of the polyphonic novel in contemporary Persian literature, who, influenced by the political and social conditions of his time, succeeded in reflecting the dominant voices of society in some of his novels. By enabling free dialogue among characters holding opposing beliefs, creating crowded and populous settings, utilizing the functions of collective spaces such as coffeehouses, and emphasizing dialogue through the use of quotations, he has managed to produce polyphonic works.

As noted earlier, Ahmad Mahmoud's works are primarily influenced by the social atmosphere of his own time; therefore, it is possible to trace the footprints of the voices prevalent in Iranian society of that era within these novels. The three main voices that echoed in Iranian society during the three decades preceding the victory of the Islamic Revolution were: the voice of religion (Islamism), the voice of leftism (the Tudeh Party), and the voice of nationalism (patriotic intellectuals). An examination of Ahmad Mahmoud's novels reveals that the principal voices he represents in these works are predominantly these same three voices of Iranian society of that period, which engage in dialogue either alongside or in opposition to one another.

Conclusion

An analysis of the four novels—*The Neighbors*, *A Story of a City*, *The Zero Degree Orbit*, and *Scorched Earth*—indicates that, with the exception of *A Story of a City*, which exhibits a weak manifestation of polyphony only in a brief section of its second part, the remaining novels can be considered instances of polyphony. The voice of religion (Islamism) is dominant in all of the novels, though it is more pronounced in *Zero Degree Turn* and *Scorched Earth*, both of which were written after the Revolution. *The Neighbors* is the only work in which a critical voice against religion is heard. The voice of leftism is dominant in the three novels written before the Revolution—*The Neighbors*, *A Story of a City*, and *The Zero Degree Orbit*—with its most prominent manifestation appearing in *A Story of a City*. The voice of nationalism is extensively reflected in "*The Neighbors*" through the struggles for the nationalization of the oil industry and support for Mosaddegh. In *The Zero Degree Orbit*, a serious opposition is established between the voice of "the government" and that of "the leftists," on the one hand, and between the ideologies of "leftism" and "nationalist centrism," on the other. In this novel, for the first time, Ahmad Mahmoud introduces characters as representatives of the government's

voice within the narrative. In "*Scorched Earth*," the main opposition is between the voices of proponents and opponents of the war. The proponents, who are committedly concerned with national interests and the deliverance of the city from the enemy, and the opponents, who either think of their personal gain or hold no hope of victory in the war.

تنوع صداها در رمان‌های احمد محمود بر اساس نظریه باختین

لیلا رضایی^{*۱}

۱. استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران.

رایانامه: Leila.rezaei@pgu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۰۵</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۸/۲۳</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۲۸</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۸</p> <p>واژه‌های کلیدی: چندصدایی، گفت‌وگو، باختین، رمان، احمد محمود.</p>	<p>نظریه چندصدایی باختین شیوه‌ای کارآمد در مطالعه رمان‌های واقع‌گرا و اجتماع محوری است که حیات فکری ملت‌ها را بازنمایی می‌کنند. یکی از نمایندگان رمان چندصدا در ادبیات فارسی، احمد محمود است که به ویژه در چهار رمان همسایه‌ها، داستان یک شهر، مدار صفر درجه و زمین سوخته با رویکرد واقع‌گرای اجتماعی تحولات سیاسی- اجتماعی ایران را در بخشی از تاریخ معاصر به تصویر کشیده است. با اینهمه آثار او تا کنون از منظر چندصدایی تحلیل و بررسی نشده است. پژوهش حاضر به روش توصیفی- تحلیلی و با کاربست نظریه چندصدایی باختین، به بررسی تنوع صداها در این چهار رمان پرداخته است. نتیجه به دست آمده در گام نخست اثبات چندصدا بودن غالب این آثار است. از سوی دیگر سیر تحول سه صدای «اسلام‌گرایی»، «چپ‌گرایی» و «ملی‌گرایی» و تقویت یا تضعیف آنها در سه رمان همسایه‌ها، داستان یک شهر و مدار صفر درجه نشان داده شده است. در رمان زمین سوخته که رویدادهای آن در بستری متفاوت و پس از پیروزی انقلاب اسلامی و در جنگ میان ایران و عراق رخ می‌دهد، دو صدای اصلی انعکاس یافته صدای «موافقت» و «مخالفت» با جنگ است.</p>

استناد: رضایی، لیلا (۱۴۰۵). تنوع صداها در رمان‌های احمد محمود بر اساس نظریه باختین. پژوهشنامه ادبیات داستانی، ۱۵(۱)،

۱۳۱-۱۵۸.

ناشر: دانشگاه رازی

حق مؤلف © نویسندگان.

DOI: 10.22126/rp.2023.9658.1838

۱. پیشگفتار

رمان، قالب ادبی دنیای مدرن است و پیوندی تنگاتنگ با تاریخ، جامعه و رویدادهای اجتماعی دارد. با بررسی رمان‌هایی که در ادبیات ملت‌های مختلف خلق شده است می‌توان به زوایای روحی، فکری و فرهنگی آن ملت پی برد. یکی از نظریه‌پردازانی که با برقراری پیوند میان ایدئولوژی و کلام، الگویی برای بررسی ردپای رویدادهای سیاسی و اجتماعی در رمان ارائه کرده، میخائیل میخایلوویچ باختین^۱ (۱۸۹۵-۱۹۷۵) است. باختین رمان را بستری برای رویارویی پایان‌ناپذیر افرادی می‌داند که باورها و نگرش‌های متفاوتی دارند و در رویدادهای عینی و ملموس در کنار هم حضور می‌یابند (لیزا اشتین بای^۲، ۲۰۱۳: ۱۰). او برای ارجاع به این ایدئولوژی‌ها از اصطلاح «صدا» بهره گرفته و «چندصدایی»^۳ نیز در اصل اصطلاحی متعلق به دانش موسیقی است که باختین آن را در ادبیات به کار برده است. او با بررسی انعکاس ایدئولوژی‌های گوناگون یا به بیان بهتر، صداهای مختلف جامعه در رمان، این قالب ادبی را فضایی مناسب برای «چندصدایی» یا بازتاب سویه‌های مختلف ایدئولوژی و تفکر جامعه می‌داند.

بررسی، مقایسه و تحلیل صداهایی که در رمان‌ها انعکاس یافته‌اند، منبع ارزشمندی برای واکاوی روند تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی کشورهاست. بدیهی است رویدادهای تاریخی، تغییرات سیاسی و تبعات اجتماعی حاصل از آنها، مبنای نگارش بسیاری از رمان‌های واقع‌گرای اجتماعی بوده است. شمار زیادی از رمان‌های برجسته‌ای که در ادبیات داستانی معاصر ایران خلق شده رویکرد واقع-گرایی اجتماعی را دنبال کرده‌اند و در بستر تحولات سیاسی و اجتماعی دهه‌های اخیر شکل گرفته‌اند. از جمله این آثار، باید از رمان‌های احمد محمود (احمد اعطا) (۱۳۸۱-۱۳۱۰) که یکی از نویسندگان فعال در حوزه واقع‌گرایی اجتماعی است نام برد. او در چهار اثر خود به نام‌های همسایه‌ها، داستان یک شهر، مدار صفر درجه و زمین سوخته، بخش مهمی از تاریخ معاصر ایران را در فاصله سال‌های پایانی دهه بیست تا اواخر دهه پنجاه روایت کرده است.

این دوره از تاریخ ایران، دوران تولد صداهای تازه و رویکردهای نوینی بوده است که حیات سیاسی و اجتماعی این کشور را دگرگون کرده و بر بسیاری از آثار داستانی معاصر اثر گذاشته است.

1. Mikhail Mikhailovich Bakhtin

2. Liisa Steinby

3. polyphony

هرچند تأثر محمود از این تحولات و بازروایت بخشی از تاریخ معاصر را نمی‌توان کاری نوآیین و بدیع دانست، با اینهمه به نظر می‌رسد آنچه آثار این نویسنده را از بسیاری از رمان‌های نویسندگان دیگر متمایز می‌کند فراهم آمدن بستری برای رویارویی صداها و ایدئولوژی‌های گوناگون در غالب این رمان‌هاست. فضایی که احمد محمود برای شکل‌گیری گفت‌وگو میان شخصیت‌هایی با باورهای متفاوت و گاه متضاد در آثار خود ایجاد کرده است می‌تواند زمینه‌ساز ایجاد چندصدایی در این آثار باشد. برای نشان دادن اینکه آیا چنین بستری به خلق چندصدایی در این رمان‌ها انجامیده است ضروری است این آثار بر اساس الگوی چندصدایی باختین بررسی و تحلیل شود. علاوه بر این می‌توان با مطالعه فراز و فرود صداها، بازتاب یافته در این رمان‌ها، سیر تحولی ایدئولوژی‌ها و گفتمان‌های رایج در جامعه ایرانی آن روزگار را شناسایی و تبیین کرد.

۱-۱. پرسش‌های پژوهش

اصلی‌ترین پرسش‌هایی که این پژوهش در پی پاسخ دادن به آنهاست عبارتند از:

- آیا رمان‌های احمد محمود را می‌توان مصداق رمان چندصدا دانست؟
- عوامل ایجاد چندصدایی در رمان‌های احمد محمود چه بوده است؟
- چه صداهایی در این رمان‌ها بازتاب بیشتری یافته‌اند؟
- زمینه‌ها و مسیر اوج و فرود صداها در این آثار چگونه بوده است؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

آرای باختین به یمن ترجمه انگلیسی آثار او که حدود سی سال پس از انتشارشان انجام شد، در دهه‌های اخیر در اختیار جهان غرب و به تبع آن همه مردم جهان قرار گرفت. این آثار به زبان فارسی نیز ترجمه شده است. اصلی‌ترین منابع در زمینه چندصدایی و مکالمه‌محوری باختین - که در پژوهش حاضر به این آثار استناد شده است - عبارتند از: *مسائل بوطیقای داستایفسکی* (۱۹۸۴) که باختین در این کتاب با معرفی داستایفسکی به عنوان خالق و نماینده ممتاز رمان چند صدا، در قالب پنج فصل به بررسی رمان‌های او پرداخته و چندصدایی، حضور قهرمان، ژانر، پیرنگ و گفتمان^۱ را در این رمان‌ها واکاوی کرده است. کتاب دیگر مکالمه‌گرایی، باختین و جهان‌ش (۱۹۹۰) از مایکل هولکویست^۲

1. Discourse

2. Michael Holquist

است که در آن نویسنده در قالب هفت فصل پس از معرفی فلسفه باختین و توضیح درباره مکالمه-گرایی، مکالمه را در ارتباط با زبان، رمان، تاریخ، بوطیقا و مؤلف‌مداری بررسی کرده است. کتاب دیگر به نام *تخیل مکالمه‌ای* (۱۹۸۱) مجموعه چهار مقاله از باختین در همین حوزه است که به ویرایش مایکل هولکویست منتشر شده است. علاوه بر این آثار، در شرح و توضیح آرای باختین، کتب متعدد دیگری نیز نگارش یافته که در متن مقاله به ضرورت به برخی از این آثار نیز ارجاع داده شده است.

در ایران، نظریه چند صدایی و مکالمه‌گرایی^۱ باختین در چند سال اخیر با استقبال بسیاری از سوی پژوهشگران ادبی روبه رو شده است و مقالات متعددی را می‌توان یافت که در آنها این نظریه تبیین شده یا آثار ادبی کلاسیک و معاصر فارسی از این منظر بررسی و تحلیل شده‌اند. برای نمونه می‌توان از مقاله «باختین: گفتگومندی و چندصدایی؛ مطالعه پیشانیامتنیت باختینی» (۱۳۸۷) نوشته بهمن نامور مطلق یا مقاله‌ای با عنوان «بررسی جامعه شناختی زندگی و آرای میخائیل باختین درباره گفت‌وگو و چندآوایی در رمان» (۱۴۰۰) نوشته حافظ احمدی نام برد که به تبیین و تشریح این نظریه پرداخته‌اند. همچنین در مقالاتی از قبیل: «چندصدایی در رمان سنگ صبور» (۱۳۹۸) از زینب نوروژی و همکار یا «بررسی نسبت تکوین شخصیت و چندصدایی با تکیه بر سالمرگی» (۱۴۰۰) از رقیه رادین مهر و همکار به صورت موردی به بررسی آثار ادبی فارسی به کمک این نظریه پرداخته شده است. علاوه بر این، آثار دیگری از جمله آثار منظوم کلاسیک فارسی هم – که مناسبتی با این نظریه ندارند – بر اساس این الگو بررسی و تحلیل شده‌اند. عیسی امن‌خانی در چندین مقاله از جمله «تب تند باختین در ایران» (۱۳۹۱) نادرستی کاربرد این نظریه‌ها را در متون کلاسیک فارسی به درستی مورد انتقاد قرار داده است. با اینهمه، در میان پژوهش‌هایی که به زبان فارسی انجام شده کارهای ارزشمندی یافت می‌شود که به یاری این نظریه تحلیل‌های دقیقی از آثار ادبی فارسی ارائه کرده‌اند.

سویه دیگر این پژوهش، بررسی رمان‌های احمد محمود است. جست‌وجوی پیشینه پژوهش‌های انجام شده در این زمینه نشان می‌دهد که این آثار تا کنون موضوع پژوهش‌های متعددی اعم از پایان-نامه، مقاله و کتاب قرار گرفته و از مناظر گوناگون ساختاری و محتوایی بررسی و تحلیل شده است. در این پژوهش‌ها رویکردهای تاریخی و سیاسی احمد محمود هم مورد توجه قرار گرفته است؛ از آن جمله باید از مقالاتی چون «احمد محمود: روایت تاریخ و داستان در رمان همسایه‌ها» (۱۳۹۸) نوشته

عباس باقی‌نژاد یا «خوانش پسااستعماری همسایه‌ها در پرتو نظریات اسپواک» (۱۳۹۶) از فاطمه حیدری و همکار نام برد. با اینهمه در زمینه بررسی چندصدایی در رمان‌های احمد محمود تا کنون پژوهش جامعی صورت نگرفته است. پیش از این، فرج سرکوهی در مصاحبه‌ای احمد محمود را یکی از معدود نویسندگان چندصدای ایرانی معرفی کرده است. آسیه بحرینی (۱۴۰۱) در پایان نامه کارشناسی ارشد خود به بررسی مقایسه‌ای چندصدایی در رمان زمین سوخته از احمد محمود و زمستان ۶۲ از اسماعیل فصیح پرداخته است.

۱-۳. روش پژوهش و چارچوب نظری

مقاله حاضر به شیوه‌ای توصیفی-تحلیلی و با کاربست نظریه چندصدایی باختین به بررسی رمان‌های مورد نظر از احمد محمود می‌پردازد. جامعه آماری این پژوهش، ۳۲۲۵ صفحه متن در قالب چهار رمان همسایه‌ها، داستان یک شهر، مدار صفر درجه (مجموعه سه جلدی) و زمین سوخته است که به طور کامل مورد بررسی قرار گرفته است تا نمایندگان صداها و ایدئولوژی‌های مختلف از دل مکالمه‌ها شناسایی و دسته‌بندی شوند.

نظریه چندصدایی را میخائیل میخائیلویچ باختین (۱۸۹۵-۱۹۷۵) یکی از اثرگذارترین فیلسوفان و نظریه‌پردازان سده بیستم مطرح کرده است. او کوشیده است پیوندی معنادار میان «زبان» و «کنش» انسانها برقرار کند. در حقیقت باختین به دنبال آن است تا با بررسی شیوه به کارگیری زبان در جوامع انسانی، به درک صحیح‌تری از رفتار و کنش آنها دست یابد (مایکل هولکویست^۱، ۱۹۹۰: ۱۳).

برخلاف جورج لوکاج^۲ که با تفکیک میان «حماسه» و «رمان»، بر آوارگی انسان امروزی در دنیای مدرن متکثر و بی‌حماسه سوگواری می‌کند و آن را فاقد یک جهان‌بینی مشترک جامع می‌داند، باختین با اعتبار دادن به این تکثر و تنوع جهان‌بینی‌ها، به روندی اعتبار می‌دهد که در آن انسان‌ها می‌کوشند در قالب یک دیالوگ باز به درکی متقابل از دیدگاه‌های متفاوت یکدیگر برسند و در این چالش و مواجهه، جهان‌بینی خود را نیز ارائه کنند. او رمان را «مجموعه متنوعی از انواع گفتارهای اجتماعی و طیفی از صداها فردی که هنرمندانه سازمان یافته‌اند» می‌داند (همان، ۱۹۸۱: ۲۶۲). در حقیقت از نظر گاه باختین، رمان در کلیت خود پدیده‌ای است که هم از نظر سبکی و هم از نظر گفتار و صدا متنوع است (همان: ۲۶۱). این وحدت‌های سبکی ناهمگون در رمان با ترکیب می‌شوند تا یک نظام

1. Michael Holquist

2. György Lukács

هنری ساختار یافته را تشکیل دهند (همان: ۲۶۲). هرچند باختین بر این باور است که رمان در ذات خود، پدیده‌ای چند صداست اما بهره بردن از این امکان چندصدایی، بستگی مستقیم به عملکرد نویسنده دارد؛ نویسنده‌ای مانند تولستوی^۱ از این امکان بهره نمی‌گیرد و با در پیش گرفتن تک‌صدایی^۲ هر صدایی به جز صدای ایدئولوژی خود را سرکوب و مغلوب می‌کند. در مقابل، نویسنده‌ای مانند داستایوفسکی^۳، رمان خود را به عرصه‌ای برای مکالمه آزادانه صداهای مختلف و ایدئولوژی‌های متفاوت بدل می‌کند (باختین، ۱۹۸۴: ۶ و ۷).

مکالمه^۴ مبنای غالب اندیشه‌هایی است که آثار باختین را در تمام طول زندگی کاری او هدایت کرده و چند صدایی نقطه‌عطف نظریه مکالمه‌گرایی باختین است. به باور او، صداهای رمان چندصدا از دل مکالمه برمی‌خیزند و در قالب دیالوگ با هم تعامل دارند. باختین بر این باور است که چند صدایی بدون دیالوگ‌گرایی غیرممکن است (سو وایس^۵، ۱۹۹۷: ۱۱۳). او که داستایوفسکی را خالق رمان چند صدا به شمار آورده است چنین استدلال می‌کند که شخصیت‌های رمان‌های داستایوفسکی، «برندگان بی‌صدا» نیستند بلکه مردمانی آزاده‌اند که می‌توانند در کنار خالق خود (مؤلف) بایستند، با او موافق نباشند و حتی در برابر او طغیان کنند (باختین، ۱۹۸۴: ۶ و ۷).

چندصدایی به استقلال صدای شخصیت‌ها اشاره دارد؛ به این ترتیب که «صداهای متعدد رقیب، موضع‌گیری‌های ایدئولوژیکی متنوعی را به‌نمایش می‌گذارند و می‌توانند به طور مساوی و فارغ از داوری یا محدودیت‌های نویسنده در گفت‌وگو درگیر شوند. نویسنده با آزادمنشی تمام در خلال کلام شخصیت‌ها یا دوشادوش آنها قرار می‌گیرد و در نتیجه هیچ دیدگاهی بر سایر دیدگاه‌ها برتری نمی‌یابد. این بازی آزادانه گفتمان‌های گوناگون، مانع از آن می‌شود که یک دیدگاه، از جمله دیدگاه نویسنده بر دیگر دیدگاه‌ها تسلط پیدا کند.» (مکاریک^۶، ۱۳۹۰: ۱۰۱).

۲. بررسی رمان‌های احمد محمود از منظر تنوع صداها

احمد محمود (احمد اعطا) (۱۳۸۱-۱۳۱۰) نویسنده بلندآوازه معاصر، پنج رمان نامدار از خود به جا گذاشته است. صرف نظر از رمان «درخت انجیر معابد» (منتشر شده در سال ۱۳۷۹) که برگرفته از یک

1. Leo Tolstoy
2. monologue
3. Dostoevsky
4. dialogue
5. Sue Vice
6. Makarik

رویداد سیاسی خاص در مقطع تاریخی مشخصی نیست، چهار رمان دیگر احمد محمود ریشه در وقایع تاریخی و سیاسی معاصر ایران در فاصله سالهای ۱۳۲۹ تا ۱۳۵۹ دارد: تغییرات سیاسی در ایران و مبارزه در راستای ملی شدن صنعت نفت (رمان همسایه‌ها)؛ کودتای ۲۸ مرداد سال ۱۳۳۲ و تبعات آن (رمان داستان یک شهر)؛ گسترش مبارزات علیه رژیم پهلوی تا به پیروزی رسیدن انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ (رمان مدار صفر درجه) و سرانجام آغاز جنگ هشت ساله میان ایران و عراق در سال ۱۳۵۹ (رمان زمین سوخته) بن‌مایه اصلی وقایع این چهار رمان را تشکیل می‌دهد. احمد محمود در این آثار تصویری ملموس از واقعیت حیات اجتماعی ایرانیان در دوران معاصر ارائه کرده است.

رویکرد اجتماعی محمود و توجهی که او به بازتاب ایدئولوژی‌های متفاوت و متضاد داشته، بستری مناسب برای بازتاب صداهای جامعه ایران آن روزگار در آثار او فراهم آورده است. علاوه بر این، احمد محمود نیز به کمک برخی عوامل، شرایط ایجاد چندصدایی را در آثار خود رقم زده است. از جمله عواملی که زمینه‌ساز ایجاد چندصدایی در آثار احمد محمود بوده است می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱-۲. عوامل ایجاد چندصدایی در رمان‌های احمد محمود

- تنوع و کثرت شخصیت‌ها

یکی از ویژگی‌هایی که زمینه را برای ظهور و بروز صداهای مختلف در رمان‌های احمد محمود هموار کرده است تنوع و کثرت شخصیت‌ها در این آثار است. رمان‌های این نویسنده در شمار پرجمعیت‌ترین آثار داستانی در زبان فارسی قرار می‌گیرند: «مدار صفر درجه» با بیش از ۲۳۰ شخصیت، «داستان یک شهر» با بیش از ۱۳۰ شخصیت، «زمین سوخته» با بیش از ۱۱۰ شخصیت و «همسایه‌ها» با بیش از ۱۰۰ شخصیت به ترتیب در جایگاه پرجمعیت‌ترین و کم جمعیت‌ترین رمان‌های این نویسنده قرار دارند. البته این ویژگی به تنهایی نمی‌تواند عامل شکل‌گیری چند صدایی باشد؛ اما احمد محمود به شکلی ماهرانه با در کنار هم قرار دادن شخصیت‌های متفاوت و آزاد گذاشتن آنها برای ابراز عقاید خود، از این ویژگی برای نمایش و ارائه صداهای گوناگون و حتی متضاد استفاده کرده است. مثلاً در رمان همسایه‌ها، راوی در خانه‌ای زندگی می‌کند که هر اتاق آن متعلق به یک خانواده است. بنابراین تعداد زیادی از افراد با سبک‌های زندگی گوناگون در کنار هم در آن حضور دارند؛ از پدر راوی که فردی متعصب و مذهبی است گرفته تا «محمد مکانیک» که هیچ اعتقادی به دین ندارد؛ از «بلور خانم»

بی بندوبار تا مادر راوی که نمادی از پاک‌ی و نجابت است همگی در یک خانه و در کنار هم به سر می‌برند.

در «مدار صفر درجه» خانواده راوی در اتاقی از یک خانه با همین شرایط زندگی می‌کنند و تنوع صداها را شاهدیم. در اینجا از یک سو «نوذر» عرق‌خور ملحد که طرفدار حزب توده هم هست در کنار «بی‌بی سلطنت» مذهبی، زندگی می‌کند و از سوی «بلیس» شاه‌دوست در کنار نوذر (همسرش)، مائده و منیجه که از مبارزان توده‌ای هستند، گذران روزگار می‌کند. تنها در «زمین سوخته» است که خانواده راوی، خانه‌ای مستقل دارند و در شرایط متفاوتی زندگی می‌کنند. البته در این رمان هم راوی در خانواده‌ای پرجمعیت زندگی می‌کند که محل رویارویی اندیشه‌های متضاد اهالی خانواده درباره جنگ است.

- مکان‌های شلوغ و پر تردد

علاوه بر ساختار زندگی جمعی در خانه‌های اشتراکی، احمد محمود فضاهای شلوغ و پرتردد دیگری را هم در رمان‌هایش برجسته کرده است؛ مکان‌هایی با کارکردهای اجتماعی ویژه مانند قهوه‌خانه‌ها که بخشی مهم از زندگی اجتماعی سنتی در ایران بوده و فضای مناسبی برای رویارویی صداها و ایدئولوژی‌های متفاوت و گاه متضاد است. احمد محمود در اغلب رمان‌هایش به قهوه‌خانه توجه ویژه‌ای داشته است. در همسایه‌ها، بخش مهمی از مباحث سیاسی در فضای قهوه‌خانه امان آقا رخ می‌دهد. در داستان یک شهر، در دل شهر متروک بندر لنگه، قهوه‌خانه مهم‌ترین مرکز تجمع افراد است در مدار صفر درجه، سلمانی یارولی در کارکرد قهوه‌خانه ظاهر شده است. حضور سلمانی در جایگاه مرکز تجمع افراد و دهان به دهان شدن اخبار در بخش اول رمان زمین سوخته هم تکرار شده است. در بخش دوم این رمان، قهوه‌خانه مهدی پاپتی مرکز تجمع بازماندگان جنگ است.

- گفت‌وگو محور بودن آثار احمد محمود:

یکی از ویژگی‌های مهم رمان‌های محمود، گفت‌وگو محور بودن آنهاست. این نویسنده، غالباً به جای توصیف و روایت از زبان راوی، گرایش زیادی به آوردن نقل قول‌های مستقیم از شخصیت‌ها دارد. این ویژگی در همه آثار او و به صورت خاص در زمین سوخته مشهود است؛ زیرا نقش عمده راوی این رمان، گزارش گفت‌وگوهایی است که در میان اطرافیان او و مردم رد و بدل می‌شود. چنانکه پیش از این هم اشاره شد، باختین شالوده نظریه چندصدایی خود را بر گفت‌وگو (دیالوگ) قرار داده

است. به این ترتیب، در روایتی که نویسنده امکانی برای تعامل و گفت‌وگوی آزادانه در میان شخصیت‌ها فراهم آورده است، امکان‌های بیشتری برای بازتاب ایدئولوژی‌ها و صداهاى متفاوت مهیا می‌شود.

مجموع عوامل یاد شده در کنار آزادی ابراز عقیده که احمد محمود به شخصیت‌های داستان‌های خود داده است زمینه‌ساز ایجاد بستری برای ظهور و بروز صداهاى مختلف و خلق رمان‌های چندصدا در میان آثار این نویسنده بوده است.

۲-۲. صداهاى بازتاب یافته در رمان‌های احمد محمود

چنانکه پیش از این اشاره شد آثار احمد محمود عمدتاً از فضای جامعه روزگار خود متأثر شده است، بنابراین می‌توان ردپای صداهاى جامعه ایرانی آن روزگار را در این رمان‌ها پی گرفت. سه صدای اصلی که حدود سه دهه پیش از پیروزی انقلاب اسلامی در جامعه ایرانی بازتاب داشت عبارت بودند از: صدای مذهب یا اسلام‌گرایی، صدای چپ‌گرایی یا حزب توده و صدای ملی‌گرایی یا روشنفکران وطن‌دوست. بررسی رمان‌های احمد محمود نشان می‌دهد که صداهاى اصلی که او در این آثار بازنمایی کرده عمدتاً همین سه صدای اصلی جامعه ایرانی آن روزگار بوده است که در کنار هم یا رو در روی هم قرار گرفته و به گفت‌وگو با هم پرداخته‌اند. نکته مهم در اینجا این است که با توجه به تفاوت فضای سیاسی و اجتماعی ایران پیش و پس از انقلاب اسلامی، ضروری است رمان‌های محمود با توجه به زمان رخ دادن رویدادهای آنها از هم تفکیک شوند. بر این اساس در این پژوهش، رمان زمین سوخته که مربوط به پس از انقلاب اسلامی است و رویدادهای مرتبط با جنگ ایران و عراق را روایت می‌کند جدا از سه رمان دیگر مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

در ادامه نخست به بررسی سه رمان همسایه‌ها، داستان یک شهر و مدار صفر درجه و سپس به تحلیل رمان زمین سوخته خواهیم پرداخت تا چگونگی بازتاب صداها در این آثار تبیین گردد.

۲-۲-۱. همسایه‌ها

همسایه‌ها (۱۳۵۳) نخستین رمان احمد محمود است. وقایع آن در سال‌های آخر دهه بیست و اوایل دهه سی، یعنی در جریان مبارزه برای نهضت ملی شدن صنعت نفت و رویدادهای پس از آن در شهر اهواز رخ می‌دهد. این داستان از زبان راوی اول شخصی به نام خالد روایت می‌شود که نوجوانی از خانواده‌ای فرودست است و به شکلی اتفاقی با اعضای حزب توده آشنا می‌شود. او به کمک آنان به

آگاهی سیاسی و اجتماعی دست می‌یابد و در ادامه به عنوان فعال توده‌ای به زندان می‌افتد. خانه شلوغی که راوی در آن زندگی می‌کند اصلی‌ترین محل شکل‌گیری تنوع و تقابل صداها در این اثر است. البته اغلب آدم‌های این خانه، افرادی بی‌سوادند که از قدرت تفکر و تحلیل مسائل بی‌بهره‌اند. خود احمد محمود درباره آنها می‌گوید:

«در همسایه‌ها با نوعی فرهنگ - یا حالا بگوییم اخلاق اجتماعی - مواجه هستیم که ریشه در تهیدستی و بی‌سوادی و بی‌فرهنگی دارد.» (گلستان، ۱۳۷۴: ۱۴۰).

نکته جالب توجه این است که راوی اول شخص این رمان - خالد - با وجود سن کم و سواد اندک، به شباهت و تضاد میان صداها، اطراف خود می‌اندیشد و آنها را درک می‌کند. او سه صدای مذهب تفریط‌گرا، چپ‌گرایی افراطی و میانه‌روی را در آدم‌های اطراف خود شناسایی کرده است:

«حرف‌های عنکبوت مخصوص خودش است. مثل حرف‌های هیچ‌کس نیست. - یه وخ چشانتو وا می‌کنی و می‌بینی کار از کار گذشته.»

حرف‌های پدرم مثل حرف‌های حاج شیخ علی است: - اگه خدا نخواد حتی یه برگم از درخت نمی‌افته.

حرف‌های محمد میکانیک مثل حرف‌های بیدار است: - همه چیز رو میشه عوض کرد. همه چیز رو.» (احمد محمود، ۱۳۵۷: ۱۰۹).

- صدای اسلام‌گرایی (مذهب)

در رمان همسایه‌ها، یکی از صداها، شاخص، صدای مذهب است که به صورت سنتی در جامعه ایرانی رواج دارد. اصلی‌ترین نماینده صدای مذهب در این رمان، پدر راوی است که باورهای دینی او استوارتر از بقیه همسایه‌هاست. او باور راستینی دارد که راه حل تمام مشکلات را باید در دین و ادعیه و اوراد دینی جست‌وجو کرد. او همچنین به قداست و برکات معنوی روحانیون باور دارد. نماینده علما و روحانیون در این رمان، فردی به نام «حاج شیخ علی» است که توصیفات راوی او را نمونه‌ای از روحانی‌نماهای ریاکار و دنیاطلب معرفی می‌کند که دین را به ابزاری برای دست‌یابی به اهداف مادی خود بدل کرده است. پدر راوی که با وجود تنگدستی، نوعی سرسپردگی نسبت به حاج شیخ علی دارد، مهمانی‌های مفصلی برای حاج شیخ علی و خانواده‌اش می‌گیرد، در هر کاری با او مشورت می‌کند و حتی به توصیه او مانع از ادامه تحصیل خالد می‌شود. (همان: ۱۶).

از دیگر شخصیت‌های این رمان که نمایندگان مذهب به شمار می‌روند «خواجه توفیق» و «ملا احمد

مکتب‌دار» را باید نام برد. «خواجه توفیق» یکی از همسایه‌هاست که اعتیاد به مصرف تریاک دارد اما به اعتقادات مذهبی خود پایبند است. «ملا احمد مکتب‌دار» هم صاحب مکتب‌خانه است و به کودکان سواد دینی می‌آموزد. به جز «حاج شیخ علی» هیچ یک از شخصیت‌های مذهبی این رمان در توصیفات راوی چهره‌ای منفی ندارند.

- صدای چپ‌گرایی و سکولاریسم^۱

در مقابل صدای مذهب و نمایندگان پر تعداد آن، صدای اندیشه‌های سکولار و انتقاد از مذهب هم از رمان همسایه‌ها شنیده می‌شود که تنها یک نماینده دارد و او هم یکی از همسایگان راوی به نام «محمد مکانیک» است. او که به اتفاق همسر و فرزندش در یکی از اتاق‌های خانه زندگی می‌کند و در بخش‌های پایانی رمان، در یکی از میتینگ‌ها زخمی می‌شود، به حزب توده گرایش دارد.

در همسایه‌ها باورهای کمونیستی^۲ یا چپ‌گرایی در تقابل با باورهای مذهبی یا اسلام‌گرایی قرار گرفته است. محمد مکانیک نماینده اصلی صدای چپ‌گرای منتقد مذهب قشری است. او جبراندیشی، خرافه‌پرستی و روحیه تسلیم دینداران را عامل تمام بیچارگی‌ها و عقب‌ماندگی‌های جامعه ایرانی می‌داند. چنان‌که از متن رمان برمی‌آید، مخالفت‌های محمد مکانیک با آن بخش از اندیشه‌های دینی سنتی است که سبب تسلیم در برابر ظلم و استثمار حاکمان سیاسی و دینی می‌شود. او بنا به توصیف راوی اول شخص رمان، حرف‌های پدر راوی را باور ندارد، نماز نمی‌خواند و به باور پدر: «حتی خندیدن توی صورت او هم کفاره دارد» (همان: ۲۶). در بخش اول رمان، غالباً محمد مکانیک با پدر راوی وارد مباحثه و گفت‌وگویی صریح و بی‌پرده می‌شود و هر کدام از این دو، آزادانه و بی‌پروا عقاید خودشان را مطرح می‌کنند. این گفت‌وگوها یکی از مصداق‌های حضور چندصدایی در رمان‌های احمد محمود است. محمد مکانیک دلایل عقب‌ماندگی جامعه را از یک سو تسلیم شدن عامه مردم به جبراندیشی حاصل از مذهب به جای روی آوردن به عقل و منطق و از سوی دیگر سوء استفاده اهل دین از باورهای معنوی و متفاوتی مردم می‌داند. او همچنین منتقد سرسخت روحانیون فاسد و دنیاطلب است که دین را به ابزاری برای کسب مادیات بدل کرده‌اند.

«پدرم می‌گوید: - دنیا زندان مؤمن است. عمو بندر اهل بهشت است. ولی این حرفها اصلا

توکت محمد میکانیک نمی‌رود: - بس که وعده شنیدیم، وعده دونمون دراومد. هر چه

بیشتر فلاکت می‌کشیم بیشتر به اون دنیا حواله‌مون میدن.» (همان: ۲۸ و ۲۹).

همسایه‌ها تنها اثر احمد محمود است که در آن صدای اندیشه‌های سکولار به شکل انتقاد کاملاً صریح و بی‌پروا از مذهب مطرح شده است، اما با اینکه این صدا در اقلیت قرار دارد انعکاس زیادی در این داستان یافته است. برای یافتن دلیل این امر و پی بردن به زمینه‌های شکل‌گیری و تقویت صدای انتقاد از مذهب، باید به بررسی بسترهای تاریخی و سیر تحولات ایران در دوره مورد نظر پرداخت. روند نوگرایی و تجدد - که محصول مبارزات مشروطه‌خواهی بود- در دوران حکومت‌های پهلوی اول و دوم با سیاست‌هایی متفاوت پی گرفته شد و تغییرات بسیاری را در ابعاد گوناگون اجتماعی و فرهنگی جامعه ایران رقم زد. یکی از این تغییرات به پایگاه مذهب در جامعه ایرانی ارتباط دارد. در طول قرن‌ها، هویت مذهبی اصلی‌ترین بخش هویتی مردمان این سرزمین را تشکیل داده و با جنبه‌های گوناگون حیات این ملت عجین شده بود. همچنین نهاد روحانیت همواره یکی از قدرتمندترین نهادهای جامعه سنتی ایران بوده است. اما با اعمال سیاست‌ها و اصلاحات رضاشاه و در ادامه با تلاش‌های محمدرضا شاه برای تغییر نوع و ساختار زندگی در ایران، این بخش از ساختار سنتی جامعه ایران با تغییراتی آشکار و محسوس رو به رو شد و یکی از پیامدهای اقدامات پهلوی‌ها، کاهش قدرت روحانیون بود. در حقیقت «حکومت رضاشاه در آغاز برای تحکیم مبانی قدرت خود، در پی جلب حمایت گروه‌های صاحب قدرت، به ویژه روحانیان و علما برآمد، ولی در ادامه نه تنها منابع عمده قدرت آنها را تحت کنترل خود درآورد بلکه آنها را از ساختار قدرت حذف کرد و تنها به نظامیان، بوروکرات‌ها و طبقه‌ی متوسطی که خود آنها را ایجاد کرده بود تکیه کرد» (خلیلی‌خو، ۱۳۷۳: ۲۲۴).

یکی دیگر از وجوه مهم تغییر در جامعه ایران به‌ویژه پس از برکناری رضاشاه از سلطنت و تبعید او و به قدرت رسیدن فرزندش محمدرضا شاه، رواج تفکرات چپی و کمونیستی بود. اندیشه‌ها و رویکردهای کمونیستی از یک سو در جایگاه صدایی در تقابل با صدای حکومت و از سوی دیگر به عنوان صدایی در مقابله با صدای مذهب وارد عمل شدند. حزب توده ایران در هفتم مهرماه ۱۳۲۰ به دست ایرج اسکندری و با مشارکت ۲۷ نفر از اعضای جوان مارکسیست زندانی شده در سال ۱۳۱۶ با گردهمایی در تهران تشکیل شد. (خسروپناه، ۱۳۷۸: ۱۷) در ادامه، فعالیت‌های این حزب، از جهات گوناگون بر فضای فکری، سیاسی و اجتماعی ایران اثر کرد.

در رمان همسایه‌ها، بازتاب این هر دو تغییر و تحولی را که در جامعه ایرانی روی داد می‌توان در رویارویی صدای اسلام‌گرایی و چپ‌گرایی (توده‌ای) مشاهده کرد که در تقابل باورهای پدر راوی و

سایر همسایگان مذهبی با رویکرد محمد مکانیک تبلور یافته است.

علاوه بر تقابل میان صدای اسلام‌گرایی و چپ‌گرایی، در رمان همسایه‌ها تقابل دیگری هم در میان مذهب سنتی و مدرنیته به چشم می‌خورد. این رویارویی البته در فضای کاملاً سنتی رمان چندان پررنگ نیست و تنها نمود آن در مقاومت صدای مذهب سنتی در برابر رواج آموزش و پرورش به شیوه مدرن است. برای نمونه، پدر راوی به تبعیت از «حاج شیخ علی» سواد را صرفاً ابزاری برای ادای تکالیف شرعی می‌داند و بس. همین رویکرد را در گفت‌وگو میان «خواجه توفیق» و «ملا احمد مکتب‌دار» می‌بینیم که تعداد شاگردهای مکتب‌خانه‌اش به دلیل رواج مدارس جدید کاهش یافته است:

«خواجه توفیق حرف‌های ملا احمد را تصدیق می‌کند: مدرسه، بچه‌های مردم از دین به در می‌کنه... تو مدرسه، چار کلوم آداب معاشرت و یا چار کلوم فرائض دینی به بچه‌ها یاد نمیدن... هر چی عالم و مجتهد همه از مکتب‌خونه‌ها سر درآوردن. ابوعلی سینا، شاگرد همین مکتب‌خونه‌ها بوده. امیرکبیر تو همین مکتب‌خونه‌ها درس خونده که حالا فقط چارتا مسلمون باخدا بچه‌هاشونو می‌ذارن. اونم با این وضعی که داره پیش میاد تا ده سال دیگه به کلی برچیده می‌شن» (احمد محمود، ۱۳۵۷: ۲۸۹).

در عرصه سیاست، رساترین صدایی که از این رمان شنیده می‌شود، صدای اندیشه‌های کمونیستی است که البته بی‌ارتباط با زندگی شخصی نویسنده هم نیست؛ زیرا او در دوران جوانی همانند بسیاری از دیگر اهالی ادبیات، به حزب توده و اندیشه‌های مارکسیستی گرایش پیدا کرد. او از سال ۱۳۲۸ تا ۱۳۳۶ در این سازمان فعالیت کرد، در آغاز دهه سی به زندان افتاد و سپس به بندر لنگه تبعید شد. پس از آن بود که ارتباط رسمی خود را با حزب قطع کرد:

«دیدم اگر بخوام بنویسم، باید مستقل باشم، آزاد باشم. باید با توجه به تجارب و زندگی و شعور و شناختم، افکار خودم را داشته باشم اما در هیچ چارچوبی نگنجم. این بود که از سال سی و شش به بعد که ارتباطات حزبی از هم گسست، دیگر به هیچ تشکیلاتی نپیوستم» (لیلی گلستان، ۱۳۷۴: ۵۱).

نمایندگان صدای اندیشه‌های کمونیستی در این رمان، تعدادی از شخصیت‌های داستان هستند که از پیوستگان حزب توده به شمار می‌روند و برای ایجاد تغییر و تحول در همه ابعاد اجتماعی و سیاسی مبارزه می‌کنند: راوی (خالد) که با آشنا شدن با یکی از پیوستگان حزب توده، وارد تشکیلات آنان می‌شود، محمد مکانیک، بیدار، شفق، پندار و لیلا را باید نمایندگان اندیشه‌های توده‌ای در این رمان

دانست. البته تعداد این شخصیت‌ها در قیاس با جمعیت ۱۰۰ نفره شخصیت‌های رمان همسایه‌ها بسیار اندک است؛ با اینهمه، صدای حزب توده در متن بازتاب زیادی دارد و جلسات و برنامه‌ریزی‌های آنان برای برگزاری میتینگ‌ها، پخش اعلامیه، شعار نویسی و ... بخش‌های مهمی از داستان را به خود اختصاص داده است. در بررسی دلایل این امر، صرف‌نظر از اینکه حزب توده در طول این دوره فعالیت گسترده‌ای در ایران داشته است باید به شیوه روایت این رمان هم توجه کرد. راوی همسایه‌ها، راوی اول شخصی است که خود از اعضای حزب توده است. به این ترتیب، از این رو که دنیای ذهنی و فکری راوی اول شخص در شکل دادن به فضای رمان نقش مهمی دارد، این شیوه روایتی سبب شده است اندیشه‌های توده‌ای راوی در این رمان بازتاب بیشتری داشته باشد.

- صدای ملی‌گرایی

در میدان سیاست، تقابل اصلی میان دو صدای ملی‌گرایی (طرفداران مصدق و ملی شدن صنعت نفت) و چپ‌گرایی است. در این سال‌ها با توجه به اینکه محمدرضا شاه در دهه اولیه حکومت خود پیش از کودتا هنوز اقتدار کافی به دست نیاورده بود، صدای حکومت رسمی در این رمان نمودی نیافته است و نماینده‌ای ندارد. اما صدای ملی‌گرایی که در تقابل با صدای چپ‌گرایی قرار دارد چنانکه اشاره شد متعلق به طرفداران مصدق و طرفداران ملی شدن صنعت نفت است. از مهمترین نمایندگان این صدا، باید از «جان محمد» کارگر تلمبه‌خانه و رانندگان کامیونی که به قهوه‌خانه امان آقا رفت و آمد دارند نام برد. این تقابل به ویژه در گرماگرم به ثمر نشستن آرمان ملی شدن صنعت نفت از متن رمان شنیده می‌شود. این رویارویی زمانی پررنگ‌تر می‌شود که بحث ملی شدن نفت دریای خزر هم در برابر نفت خلیج فارس به شکلی جدی مطرح شده است و طرفداران اندیشه‌های کمونیستی آن را که مخالف منافع شوروی است بر نمی‌تابند:

«به من بگو ببینم که آگه به حکم تاریخ، نفت باید تو به مملکت ملی بشه، فقط باید در

جنوب ملی بشه؟ ...

- آگه جهان بینی مارکسیستی داشتی هیچ‌چو این حرفو نمی‌زدی.

- منظورت چیه؟ چرا نباید نفت شمال ملی بشه ... این چه ربطی به جهان بینی

مارکسیستی داره؟» (همان: ۱۷۰)

همسایه‌ها را باید از نظر چندصدایی یکی از موفق‌ترین رمان‌های احمد محمود به شمار آورد که نویسنده در آن فضایی برای مکالمه آزاد میان نگرش‌ها و صداها، مختلف به وجود آورده و اندیشه‌ها

و باورهای متفاوت رایج در جامعه را در یکی از خاص‌ترین دوره‌های تاریخی ایران به نمایش گذاشته است. تقابل میان صدای مذهب و منتقد مذهب، این رمان را به یکی از خاص‌ترین آثار احمد محمود تبدیل کرده است.

۲-۲-۲. داستان یک شهر

ادامه رمان همسایه‌ها، در دومین اثر احمد محمود به نام *داستان یک شهر* که در سال ۱۳۵۸ منتشر شد پی گرفته شده است. *داستان یک شهر* وقوع کودتای ۲۸ مرداد سال ۱۳۳۲ و پاکسازی ارتش شاهنشاهی از افسران حزب توده را به تصویر می‌کشد. در این داستان، خالد که گویا پس از رهایی از زندان به دانشکده افسری وارد شده بود، به جرم هم‌دستی با اعضای حزب توده، دستگیر و به مدت دو سال به بندر لنگه تبعید شده است. برخلاف رمان همسایه‌ها که روایتی پویا و نفس‌گیر از مبارزه، رشد و تکامل خالد را با ضرباهنگی متعادل و مناسب به دست می‌دهد، این رمان به ویژه در بخش‌های مربوط به دوران تبعید راوی در بندر لنگه، سراسر شکست و ناامیدی و دلسردی است و ضرباهنگی کند و ملال‌انگیز دارد. احمد محمود در مصاحبه با لیلی گلستان درباره *داستان یک شهر* چنین گفته است:

«در این رمان تصویری از کل مملکت داشتم که پس از کودتا تبدیل شد به قبرستانی که از یک سو چکمه و سرنیزه بر آن حاکم بود و از سوی دیگر تبلیغات دولتی و اقتصاد کاذب... بندر لنگه را الگو گرفتم برای کل مملکت...» (گلستان، ۱۳۷۴: ۱۵۱).

در این داستان، با عقب‌گردهای پرشمار، دو زمان مختلف روایت می‌شود: دوران بازداشت و شکنجه راوی و دوستانش در یک پادگان نظامی که با آخرین روزهای زندگی تعدادی از افسران ارشد حزب توده پیش از تیرباران آنها هم‌زمان شده است؛ و دیگری، سال‌های زندگی رقت‌انگیز راوی در دوران تبعید در بندر لنگه. این بخش از روایت، سراپا افسردگی و ناامیدی است و راوی تک‌تک روزهایش را با پناه بردن به فراموشی حاصل از افیون و الکل به شب می‌رساند. در بخش نخست، *داستان یک شهر* رمانی کاملاً تک‌صداست و راوی تمام تمرکز خود را بر تأیید اندیشه‌ها و رویکردهای حزب توده گذاشته است.

«صدا هر لحظه اوج می‌گیرد. سر بر می‌گردانم و به بچه‌ها نگاه می‌کنم. همه، از زمین بلند شده‌اند و سر پا ایستاده‌اند. بچه‌ها زمزمه می‌کنند: - باید پدید آید از کوشش ما! صدای افسران، هماهنگ، موزون و پرتوان، حجم پادگان را پر کرده است: - ایرانی آباد، ایرانی آزاد!»

صدای بچه‌ها بلندتر می‌شود: - نیروی توده، سخت و محکم باد! (احمد محمود، ۱۳۷۸: ۵۲۰).

برخلاف همسایه‌ها که صدای حکومت در آن نمودی نداشت، در این رمان صدای حکومت پهلوی که پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و سقوط مصدق، قدرت گرفته است از متن روایت شنیده می‌شود اما تحت تأثیر رویکرد تک‌صدایی این بخش از رمان، این صدا به شدت سرکوب می‌شود و چهره‌ای بسیار منفی دارد. نمایندگان صدای حکومت، شکنجه‌گران و مسئولان پادگان نظامی هستند که وظیفه‌ای جز آزار مخالفان حکومت ندارند. صدای ملی‌گرایی نیز در این بخش از رمان هیچ نمودی نیافته است. بنابراین چنانکه گفته شد در بخش نخست از این رمان، نشانه‌ای از چندصدایی دیده نمی‌شود زیرا راوی به جز صدا و اندیشه خود، به هیچ صدای دیگری اجازه و امکان بروز نداده است.

در بخش دوم این رمان - که دوران تبعید راوی در بندر لنگه را توصیف می‌کند- همانند رمان همسایه‌ها - اکثریت جامعه را مردم عامی، کم‌سواد و ناآگاه تشکیل می‌دهند که انگیزه‌ای برای تغییر و پیشرفت ندارند. این واقعیت که بندرلنگه در آن زمان از هر نوع امکانات و پیشرفتی، از جمله آموزش و پرورش و اخبار و اطلاعات روزآمد به دور بوده در متن رمان هم به صراحت بیان شده است:

«احمد سرباز یکهو از کوره در می‌رود: - تو اصلا چه می‌دونی؟ توئی گوشه دنیا که دو ماه طول می‌کشد تا روزنومه بیاد، تو اصلا چی سرت می‌شه؟ حتی به مدرسه درست و حسابی م‌ندارین که می‌تونی بگی که از سه - چار هزار جمعیت لنگه، چند تاشون باسواده؟ ... می‌تونی بگی که ...»

حاج روستا که تازه سر رسیده است و پشت احمد سرباز ایستاده است به حرف می‌آید: - سواد که برا مردم نون و آب نمی‌شه!» (همان: ۲۰۵)

این مردم عمدتاً به شکل سنتی به عقاید مذهبی پایبندند. بنابراین صدای مذهب را باید اصلی‌ترین صدای بخش دوم این رمان دانست. برخلاف همسایه‌ها در این داستان تقابلی میان صدای مذهب و منتقد مذهب دیده نمی‌شود. البته راوی در توصیفات خود به شکلی غیرمستقیم دو سویه دینداری راستین و دینداری سطحی‌نگرانه و ریاکارانه را مطرح کرده و در مقابل هم قرار داده است. مثلاً در روایت مربوط به روزهای بازداشت، «اسلام» یکی از هم‌بندان راوی - که نام او هم نمادین و درخور توجه است - به دلیل احساس نیاز واقعی به حضور معنویت در زندگی، شروع به نماز خواندن می‌کند:

«قصدم که نماز بخونم و می‌خونم ... چون احساس می‌کنم پشتم خالی شده ... زیر پام خالی شده ... احساس می‌کنم که به یه چیزی احتیاج دارم که بهش پناه ببرم که بهش تکیه

کنم...» (همان: ۵۳۹).

این رویکرد یعنی پناه بردن به دین برای کسب آرامش در شرایط دشواری که راوی و دوستانش تحمل می‌کنند، شگفتی و تحسین راوی را برمی‌انگیزد. به این ترتیب «اسلام» را می‌توان نماینده صدای دینداری صحیح و واقعی به شمار آورد؛ صدایی که از رمان همسایه‌ها شنیده نمی‌شد.

اما در سویه دیگر، راوی در توصیفات خود به شکلی کاملاً غیرمستقیم - بدون هیچ قضاوت یا سوگیری - از صدای منتقد مذهب نمایندگی می‌کند، برای نمونه، توصیف پناه بردن قدم‌خیز به دعانویس برای رفع مشکلاتش یا دینداری ظاهری افرادی که داعیه دین دارند اما آلوده و گناهکارند، از مصادیق این نقدهای غیرمستقیم است. اصلی‌ترین نماینده چنین دینداری در داستان یک شهر «گیلان» و «علی دادی» هستند که هم به واجبات دین عمل می‌کنند و هم محرمات را انجام می‌دهند؛ هم تمام ماه رمضان را روزه می‌گیرند، هم نماز سر وقت می‌خوانند و هم با وجود متأهل بودن، به خانه روسپیان شهر می‌روند.

سویه دیگری از صدای مذهب در این رمان - که یگانه مصداق چند صدایی در این رمان است - تقابل صدای اهل تسنن و تشیع در بندر لنگه است که در مکالمه‌های طرفداران هر دو گروه مطرح می‌شود. گاه و بیگاه به درگیری‌های خونین می‌انجامد. در این بخش نیز نویسنده بدون هیچ قضاوتی امکان طرح هر دو نگرش و هر دو صدا را در متن رمان فراهم کرده و از این رو می‌تواند نمونه‌ای هر چند کوچک از تعدد صداها در این رمان باشد.

در زمینه سیاست، برخلاف نیمه اول داستان که تنها صدایی که از آن شنیده می‌شود، چپ‌گرایی است، در نیمه دوم صدای کمونیستی هیچ بازتابی ندارد. در این بندر دورافتاده، اندیشه‌های چپی خریداری ندارد و اگر صدای مسلطی وجود داشته باشد - که بسیار کم‌رنگ است - صدای حکومت است؛ چنانکه در بخشی از داستان، در دیالوگی که درباره افسران توده‌ای تیرباران شده میان ساکنان جزیره در گرفته است، یکی از ساکنان به صراحت درباره آنان چنین اظهار نظر می‌کند:

«این‌ها... لامذهبن! ... بلشویکن! ... زناشون اشتراکیه! ... همین و بس... باید یه نون بخوریم و

یه نون خیر خدا کنیم که گیر افتادن، که یه همچین سلطان عادل دیاریم والا سر همه‌مون رو

نیزه می‌رفت، والا همه‌مون اسیر روسا می‌شدیم!» (همان: ۲۰۴).

در کنار غالب بودن صدای مؤید حکومت، گاه زمزمه‌های ضعیفی از اعتراض هم در میان ساکنان جزیره شنیده می‌شود. این اعتراض‌ها که عمدتاً ریشه در مشکلات اقتصادی دارد غالباً سیاست‌های

رضاشاه و به ویژه کشف حجاب را هدف قرار می‌دهد. زیرا به باور برخی ساکنان، قانون کشف حجاب سبب شد بخش زیادی از ساکنان مذهبی از آنجا مهاجرت کنند و همین موجبات بی‌رونی این بندر را فراهم کرد:

«مرد جوان به حرف می‌آید: -ئی روزا چقد قاچاق زیاد شده. حسن گگو می‌گوید: - خو، آگه مردم قاچاق نکنن چه کنن؟! ... کار و کاسبی که نیس، زراعت‌م که نیس! چشم‌هایم را رو هم می‌گذارم. انگار عدنانی است که حرف می‌زند. - لنگه چول شد. کشف حجاب که شد لنگه چول شد! مردم، شبانه، دست زن و بچه‌هاشونو گرفتن و زدن به دریا. رفتن قطر، شارجه ... دویی ...» (همان: ۳۹۱).

۲-۲-۳. مدار صفر درجه

رمان سه جلدی «مدار صفر درجه» که در سال ۱۳۷۲ منتشر شد، هر چند در امتداد دو رمان قبل نیست، از نظر ترتیب تاریخی پس از آنها قرار می‌گیرد. این داستان که وقایع آن در شهر اهواز رخ می‌دهد به روایت رویدادهای پس از کودتای ۱۳۳۲ و مبارزه مردم علیه رژیم پهلوی تا پیروزی انقلاب اسلامی می‌پردازد. قهرمان این رمان نوجوانی به نام «باران» است که همراه با مادر، مادر بزرگ، خواهر و شوهر خواهرش در خانه‌ای اشتراکی با خانواده کل بشیر زندگی می‌کند. او هر چند مانند خالد، رسماً وارد تشکیلات حزب توده نمی‌شود، به دلیل ارتباط با برخی از اطرافیان خود که از مبارزان وابسته به حزب توده هستند - از جمله مائده (دختر همسایه) که رابطه‌ای عاشقانه میان او و باران وجود دارد و همچنین چند تن از آشنایان او در محل کار - وارد مبارزه و حتی برای مدتی دستگیر و زندانی می‌شود.

۲ - صدای اسلام گرایی (مذهب)

در این رمان، صدای مذهب صدایی مسلط و فراگیر است و هیچ منتقدی رو در روی آن قرار ندارد. تمرکز نویسنده بر شخصیت‌های مذهبی در این داستان بیش از دیگر آثار احمد محمود است و تعداد شخصیت‌های مذهبی از رمان‌های دیگر این نویسنده بیشتر است؛ برای مثال در خانه‌ای که ۹ نفر در قالب سه خانواده (خانواده‌ی راوی، خواهرش و کل بشیر) زندگی می‌کنند، ۵ نفر از نسل قبل (مادر، خواهر، مادر بزرگ، کل بشیر و همسرش) به مناسک دینی پایبندی کامل دارند. اما نسل جوان (باران و دو دختر کل بشیر) به همراه نوذر که البته متعلق به نسل قبل است، مذهبی نیستند. حتی زمانی که نوذر برای متقاعد کردن حاج آقا عطار به شراکت با باران و راه اندازی یک سلمانی، وانمود می‌کند باران فردی نمازخوان و مذهبی است و نزدیک بودن سلمانی به مسجد را امتیازی برای او به شمار می‌آورد،

باران، صراحتاً این ادعا را انکار می‌کند:

«باران گفت: - سی چه دروغ گفتمی عمو نوذر؟ مو چه کار مسجد دارم؟» (احمد محمود، ۱۳۷۲: ۱۰۹۲).

نکته جالب توجه دیگر این است که حتی برخی طرفداران حزب توده، از جمله خیاط محله که «مبارک» نام دارد، نمازخوان و اهل مسجد رفتن هستند. در حقیقت در این رمان، مذهب بستری است که کلیت جامعه بر آن بنا شده و صاحبان اندیشه‌های مختلف، غالباً به پیشینه مذهبی خود وفادارند و به جو مسلط دینداری سنتی احترام می‌گذارند. در این میان، تنها «نوذر» است که در مواردی بسیار اندک، لب به انتقاد می‌گشاید؛ از جمله زمانی که بلقیس برای درمان نازایی خود از ملا میرزا دعا گرفته (همان: ۸۸) یا زمانی که صدای بلند دعا خواندن صبحگاهی عمو فیروز او را از خواب بیدار کرده است (همان: ۱۱۸). با اینهمه و با وجود اختلاف در عقیده، احترام کاملی میان اعضای این خانه برقرار است. از نوذر که هیچ شبی را بدون عرق خوری به صبح نمی‌رساند تا عمو فیروز مؤمن و بی‌بی سلطنت که همیشه پای سجاده است، در صلح و آشتی زندگی می‌کنند و هر یک آزادانه صدای خود را دارند. این بخش از رمان «مدار صفر درجه» مصداق خوبی برای چندصدایی است:

«فیروز پاچه‌های تنبان دبیّت گشاد را کشید بالا و رفت سر حوض: - جمال محمد صلوات. کل بشیر وضو گرفتن فیروز را نگاه کرد ... نوذر بطری را از پشت متکا درآورد. استکان را پرکرد...» (همان: ۱۱۴ - ۱۱۳).

در زمینه اهمیت و اقتدار صدای مذهب در این رمان دو نکته شایسته ذکر است: نخست اینکه این اثر، پس از پیروزی انقلاب اسلامی نوشته و منتشر شده است؛ اما نکته مهم‌تر و اصلی این است که زمان رویدادهای این رمان مصادف با اقتدار جبهه مذهبی و حضور آن در صف نخست مبارزه علیه رژیم پهلوی بود. بنابراین برخلاف اواخر دهه بیست و اوایل دهه سی که حکومت به دنبال کاستن از قدرت روحانیون و به تبع آن مذهب بود، در این دوران روحانیون و مذهب در صف اول مبارزه علیه حکومت قرار داشتند و نمونه‌هایی از اعلامیه‌ها، تجمعات و تظاهرات مذهبی ضد رژیم در این رمان توصیف شده است.

- صدای چپ‌گرایی

صدای چپ‌گرایی یا حزب توده در این رمان نمایندگان پرتعدادی دارد؛ از باران و نوذر گرفته تا دختران و داماد کل بشیر (همسایه باران) و تعدادی از کسبه اطراف سلمانی یارولی همگی یا از

پیوستگان حزب توده یا طرفدار اندیشه‌های چپی هستند. فعالیت‌های آنها عموماً چاپ و پخش اعلامیه یا شرکت در گردهمایی‌هاست. در سویه مقابل، صدای حکومت قرار دارد که برخلاف همسایه‌ها در این رمان بازتاب یافته و نمایندگانی دارد که البته کم تعداد و در اقلیت‌اند. رمان همسایه‌ها مربوط به پیش از قدرت گرفتن محمدرضا پهلوی بود و صدای حکومت رسمی در آن نمودی نداشت، اما مدار صفر درجه در دوران اوج قدرت شاه نوشته شده و جلوه این اقتدار را در حضور شخصیت‌هایی مانند «یارولی» و سروان رستمعلی (برادر نوذر) می‌بینیم. «یارولی» که آرایشگر و استاد باران است، حداقل در ظاهر، مدافع رژیم است و برای ساواک جاسوسی می‌کند (همان: ۱۰۷۷ و ۲۷۷). سروان رستمعلی هم از طرفداران سرسخت رژیم است و به شدت با انقلابیون برخورد می‌کند. صدای حکومت حتی در خانه راوی هم نماینده دارد: بلقیس که خواهر راوی و همسر نوذر است، شیفته و دوستدار شاه است و از او حمایت می‌کند (همان: ۱۱۹۸).

- صدای ملی‌گرایی معتدل

سومین صدای مرتبط با سیاست، چنانکه در رمان همسایه‌ها هم زمزمه ضعیفی از آن در قالب شخصیت «عنکبوت» شنیده می‌شد صدای روشنفکری معتدل واقع‌گرایی مبتنی بر منطق و تعقل است که می‌توان آن را نوعی ملی‌گرایی متعادل به شمار آورد. نماینده اصلی این صدا در اینجا شخصیتی به نام مهراب است که کارمند عمران و کارشناس امور اجتماعی است و اندیشه‌هایی ژرف‌تر از همه اطرافیان‌ش دارد. در حقیقت برخلاف عنکبوت که به تبع شرایط زمانه، از سواد و آگاهی بی‌بهره بود مهراب نگاهی ژرف و دانشی عمیق دارد. مکالمه‌های طولانی و آگاهانه میان او و دوستانش که پیوستگان حزب توده‌اند مصداق‌های عالی چندصدایی در رمان «مدار صفر درجه» است. در این مکالمه‌ها مهراب جایگاه انسان را والاتر از سیاست توصیف می‌کند و معتقد است که راه حل مشکلات جامعه، سیاست‌های شتابزده و احساسی پیروان کمونیسم نیست بلکه گرایش به تعقل و منطق، تلاش برای ارتقای سطح آگاهی و ادراک مردم در کنار تزریق آرامش به جامعه است:

«مهراب: - من میگم سیاست زندگی را خراب می‌کنه، جامعه را خراب می‌کنه، ادبیات را خراب می‌کنه. (همان: ۳۲۸).

«قبول دارم. چریک سرنترس داره، دلش هم برا مردم و مملکت می‌سوزه. با کارهایش دستگاو لرزانده. اما ما به هیچ‌کدام از اینها احتیاج نداریم. مردم به آرامش احتیاج دارن که زندگی کنن.» (همان: ۴۵۰).

«من معتقدم و ایمان دارم که تأثر مردم، شادی یا خشم مردم و عمل اجتماعی مردم، هنوز از منطقه مغز فرمان نمی‌گیره! ... فقط حسی است! ما هنوز رشد لازم پیدا نکردیم. اصلاً رشد نکردیم و همینکه همیشه در مرحله‌ی مقدماتی هستیم. هنوز درخواست اساسی‌مان نان و آب و این چیزاس!» (همان: ۱۲۵۱-۱۲۴۹)

حضور مهراب به عنوان نماینده خردورزی و تعادل و تلاش او برای فراتر رفتن از تفکر رایج زمانه که عمدتاً در انحصار اندیشه‌های توده‌ای است، نشانه‌ای از ارتقای سطح استقلال و آگاهی جامعه است. هرچند این صدا در اقلیت قرار گرفته و در این رمان تنها یک نماینده دارد، با این‌همه در مقایسه با دو رمان قبل شاهد رشد این سویه از آگاهی در جامعه هستیم. همچنین برخلاف رمان همسایه‌ها در این دوران تعداد تحصیل‌کردگان افزایش یافته و رویکرد کلی نسبت به سوادآموزی بهبود پیدا کرده است. به عنوان مثال در مکالمه‌ای میان باران و آقای سیف‌پور - که معلم است - می‌بینیم که حتی در شرایطی که باران، کار کردن و کسب درآمد را اولویت زندگی قرار داده است، باز هم به ادامه تحصیل ولو به شکل شبانه توصیه می‌شود. (همان: ۱۲۱).

۲-۲-۴. زمین سوخته

چنانکه پیش از این توضیح داده شد به دلیل تغییر فضای سیاسی و اجتماعی پیش و پس از انقلاب اسلامی، این رمان باید به صورت جداگانه مورد بررسی قرار گیرد. زمین سوخته در سال ۱۳۶۱ منتشر شد و نخستین رمان با موضوع جنگ ایران و عراق در ادبیات معاصر ایران است. احمد محمود در این رمان به توصیف شهر اهواز در سه ماهه نخستین جنگ هشت ساله میان ایران و عراق می‌پردازد. بستر تاریخی و سیاسی که زمین سوخته در آن شکل می‌گیرد با هر سه رمان قبل تفاوت دارد. مبارزات به پایان رسیده و انقلاب، سبب تغییر رژیم و استقرار جمهوری اسلامی شده است؛ نهاد دین و مذهب جایگاه استوارتری پیدا کرده و مناسبات اجتماعی و فرهنگی در کشور با تغییرات بسیاری رو به رو شده است. اما مهم‌تر از همه اینها، آغاز جنگ هشت ساله میان ایران و عراق است که شرایط را سراپا دگرگون کرده است. اکنون این جنگ است که مناسبات را - بسیار بیشتر از انقلاب - برای مردم تغییر داده است.

در این رمان دیگر تقابل میان صدای مذهب و انتقاد از مذهب یا چپ‌گرایی و ملی‌گرایی مطرح نیست. جامعه از همه اینها عبور کرده و حالا هر اندیشه و باوری به موضوع جنگ گره می‌خورد. مانند دیگر رمان‌ها، صدای مذهب همچنان صدای فراگیر در متن جامعه است که به ویژه در تشیع جنازه

شهدا و پخش قرآن از رادیو که راوی بارها به آن اشاره کرده، بازتاب یافته است. در این رمان تقابل اصلی میان دو صدای موافق و مخالف جنگ است که در قالب دیالوگ‌های پرشمار از زبان اهالی خانواده راوی یا مردم کوچه و بازار نمود یافته است و نویسنده امکان طرح آزادانه هر دو صدا را فراهم کرده است. صدای موافق مبارزه و دفاع، صدای هیجان‌زده و پرشوری است که حال و هوایی وطن‌پرستانه، باورمند و امیدوار دارد. این افراد بر این باورند که دفاع از وطن در برابر دشمن متجاوز، وظیفه همه مردم است و این اتحاد و نیروی مردمی است که دشمن را شکست خواهد داد. این صدا به ویژه در روزهای آغازین جنگ جلوه بیشتری دارد. راوی داستان نمایندگان پرتعداد این صدا را با تأکید بر اینکه «هیچ نشانی از دلهره در چهره‌ها نیست» (احمد محمود، ۱۳۷۸: ۲۱) توصیف کرده است. او بازتاب این صدا را از زبان آدم‌های مختلف در گوشه و کنار شهر که هنوز شور انقلابی در وجودشان زنده است، این‌گونه گزارش می‌کند:

«همی مردم خوزستان می‌تونن به تنهایی خاک عراق را به توبره بکشن» (همان: ۱۵)

«به ارتش احتیاجی نیست. نیروی مردمی!» (همان: ۱۵)

سرش را مثل مار می‌کوبیم! تمام عراقی‌ها را تو یه قبرستان بزرگ چال می‌کنیم. صدام مجبور شده که حمله کنه. انقلاب ما عراق را تکان داده! منطقه را تکان داده!» (همان: ۲۱).

این صدا در خانه راوی هم نماینده‌ای دارد و آن هم، محسن، کوچک‌ترین پسر خانواده است که برخلاف برادرانش، شور و حرارت مبارزه و دفاع دارد و با دیگر نوجوانان محله، در حال ساختن کوکتل مولوتوف و آماده شدن برای مبارزه‌اند. اما در سویه مقابل، صدای محافظه‌کاری شنیده می‌شود که تحلیل او از شرایط متفاوت است و امیدی به بهبود آنی اوضاع ندارد. این صدا، دفاع فردی از جان و مال خود، گریز و ترک شهر را بر ماندن و دفاع از شهر ترجیح می‌دهد. مکالمه‌ای که در خانه راوی میان برادران او بر سر جنگیدن یا گریز از شهر در گرفته است تقابل این دو صدا را نشان می‌دهد:

«محسن: بیرونشون می‌کنیم.

صابر: همین بیرون کردنشون چند ماه طول می‌کشه.

احمد: تازه ... با کدوم ارتش بیرونشون کنیم؟

محسن: - مردم ... با نیروی مردم بیرونشون می‌کنیم.

شهاب: چه بیرون برن و چه بیرون نرن، من فردا صبح راه می‌افتم. چون اصلا دلم نمی‌خواد

فدای سهل‌انگاری حضرات بشم.» (همان: ۳۹ - ۳۵).

در ادامه و با جدی‌تر و فراگیرتر شدن جنگ، موازنه این دو صدا در میان طیف وسیعی از مردم به نفع ناامیدی و ترک کردن شهر تغییر می‌یابد. بسیاری از مردم شهر را ترک می‌کنند و بازماندگان، غالباً افرادی‌اند که یا دلیلی برای ماندن دارند یا امکانی برای رفتن نداشته‌اند. با فروکاسته شدن از هیجان روزهای اول جنگ، این صدا به گونه‌ای منطقی‌تر، به شکل صدای تعهد و مقاومت در رمان باقی می‌ماند و نمایندگانی باورمند و استوار دارد: ننه باران (که با یاد گرفتن کار با اسلحه به دنبال رفتن به جبهه است)، باران (که در جبهه و در حال جنگ است)، نوجوانان محله ننه باران (عادل و برادر گلابتون که شور جنگ و مقاومت دارند) همگی از نمایندگان این صدا به شمار می‌روند. اما یکی از مهم‌ترین نمایندگان صدای تعهد و مقاومت در این رمان، دکتر شیدا، پزشک بیمارستان است که فداکارانه، لحظه‌ای از کمک و نجات جان مردم دست نمی‌کشد و همه زندگی‌اش را وقف خدمت کرده است:

«از روزی که شهر کوبیده شده است، دکتر شیدا از شهر تکان نخورده است. شب‌ها تو بیمارستان می‌خوابد. غذا/پیش را تو بیمارستان می‌خورد و حمام و استراحتش را تو بیمارستان می‌کند. - اگر ما چارتا پزشک شهر هم مته بقیه راه بیفتیم بریم، پس به ئی همه مجروح کی باید برسه؟» (همان: ۱۱۴)

«...همه‌ی ما باید زنده بمونیم. اگر ما بمیریم پس تکلیف زندگی چی میشه؟ ... تکلیف ئی همه خون به ناحق ریخته شده چی میشه؟ ... آگه تو زنده نمونی، پس چه کسی این حیوونا را از مرز بیرون می‌ریزه؟» (همان: ۱۳۹).

به همان اندازه که با کاسته شدن از هیجان روزهای اول جنگ، صدای موافق دفاع و مبارزه نمایندگان واقعی خود را پیدا می‌کند، در سویه مقابل هم تغییراتی به وجود می‌آید. پس از اینکه اغلب نمایندگان صدای مخالف جنگ شهر را ترک می‌کنند، طیف دیگری در شهر جنگ‌زده شکل می‌گیرد که باید آنها را در مقابل صدای تعهد، نمایندگان صدای خیانت و فرصت‌طلبی دانست. در شرایطی که مردم شهر در سخت‌ترین شرایط به سر می‌برند و شهر زیر بمباران در حال نابود شدن است، تعدادی از افراد فرصت‌طلب و سودجو مانند کل شعبان (بقال محله)، شکری شاکری و محمد حسن بنگاهی (دلایان خانه و ماشین)، احمد فری، یوسف بی‌عار و رضی جیب بر (دزدان محله‌ها)، فریدون باجگیر و تاجرزاده به دنبال منافع شخصی و مادی خود هستند تا جیب خود را پر از پول و در فرصت مناسب از شهر فرار کنند.

مانند دیگر رمان‌های احمد محمود، صدای حکومت در این داستان هم صدای مسلطی نیست. اما صدای انتقاد از حکومت در این رمان هم بازتاب ضعیفی داشته است. یکی از جنبه‌های اعتراض مردم، عدم شفافیت در اطلاع رسانی و بی‌توجهی پایتخت نشینان به شهرهای درگیر جنگ است که از زبان افراد گوناگونی مطرح می‌شود:

«- حکومت م... چی بگم؟!... انگار به فکرش نیست... انگار خوابه!» (همان: ۳۵) «آدم خیال می‌کنه که دارن به این مملکت خیانت می‌کنن وگرنه اینهمه سکوت معنی نداره. هر خراب شده دیگه بود نه فقط مردم را در جریان می‌داشتن بلکه با برنامه‌های رادیویی و تلویزیونی به مردم آموزش هم می‌دادن که چه بکنن.» (همان: ۲۰). همچنین یکی دیگر از سویه‌های اعتراض، بی‌توجهی دولت به مردم تنگدستی است که توان مالی و امکان گریز از شهر را ندارند و هیچ کمکی به آنها نشده است. (همان: ۷۰-۶۹).

۳. نتیجه‌گیری

احمد محمود را باید یکی از خالقان رمان چندصدا در ادبیات فارسی معاصر دانست که با تأثیر گرفتن از شرایط سیاسی و اجتماعی روزگار خود، در برخی از رمان‌هایش صداهای غالب جامعه را بازتاب داده است. او با فراهم آوردن امکان گفتگوی آزادانه شخصیت‌هایی که باورهای متضاد دارند در کنار خلق فضاهای شلوغ و پرجمعیت، بهره‌گیری از کارکردهای مکان‌های جمعی مانند قهوه‌خانه‌ها و تأکید بر گفت‌وگو به کمک استفاده از نقل قول‌ها موفق به خلق آثار چندصدا شده است.

بررسی چهار رمان همسایه‌ها، داستان یک شهر، مدار صفر درجه و زمین سوخته نشان می‌دهد که به جز داستان یک شهر که نمود ضعیفی از چندصدایی را در بخش کوتاهی از قسمت دوم آن می‌توان یافت، بقیه رمان‌ها را می‌توان مصداق چندصدایی دانست. صدای مذهب (اسلام‌گرایی) در همه رمان‌ها صدایی مسلط است اما در مدار صفر درجه و زمین سوخته که هر دو پس از پیروزی انقلاب نوشته شده‌اند نمود بیشتری دارد. همسایه‌ها تنها اثری است که از آن صدای انتقاد از مذهب شنیده می‌شود. صدای چپ‌گرایی در سه رمان همسایه‌ها، داستان یک شهر و مدار صفر درجه که پیش از انقلاب نوشته شده‌اند صدایی غالب است اما در داستان یک شهر بیشترین نمود را دارد. صدای ملی‌گرایی در رمان همسایه‌ها در قالب مبارزات برای ملی شدن صنعت نفت و طرفداری از مصدق نمود گسترده‌ای داشته است. در مدار صفر درجه میان صدای «حکومت» و «چپ‌گرایان» از یک سو و میان اندیشه‌های «چپ-گرایی» و «میانه‌روی ملی‌گرایانه» تقابلی جدی برقرار شده است. احمد محمود در این رمان برای

نخستین بار، شخصیت‌هایی را به عنوان نمایندگان صدای حکومت در متن رمان خود قرار داده است. در زمین سوخته تقابل اصلی میان صدای موافقان و مخالفان جنگ است: موافقانی که متعهدانه به منافع ملی و نجات شهر از دست دشمن می‌اندیشند و مخالفانی که به مصالح فردی فکر می‌کنند یا امیدی به پیروزی در جنگ ندارند.

کتابنامه

احمدی، حافظ (۱۴۰۰). «بررسی جامعه‌شناختی زندگی و آرای میخائیل باختین درباره گفت‌وگو و چندآوایی در رمان. فصلنامه مطالعات کاربردی در علوم اجتماعی و جامعه‌شناسی، سال چهارم، شماره ۲، صص ۴۲-۳۵.
https://shij.ir/asscs/upload/asscs/Content/000625_16/04-ASSCS-No15-36853.pdf

امن‌خانی، عیسی (۱۳۹۱). «تب تند باختین در ایران»، *نقد ادبی*، سال پنجم، شماره ۱۹، صص ۱۹۷-۱۹۱.
 20.1001.1.20080360.1391.5.19.5.5

باقی‌نژاد، عباس (۱۳۹۸). «احمد محمود: روایت تاریخ و داستان در رمان همسایه‌ها». *نشریه زبان و ادب فارسی دانشگاه تبریز*، سال ۷۲، شماره ۲۴۰، صص ۶۶-۴۷. 10.22034/perlit.2020.10295

بحرینی، آسیه (۱۴۰۱). *بررسی گفت‌وگومندی و چندصدایی در رمان‌های «زمین سوخته» و «زمستان ۶۲» بر اساس نظریه میخائیل باختین*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: لیلا رضایی، بوشهر: دانشگاه خلیج فارس.

حیدری، فاطمه؛ البرزی اوانکی، رضا (۱۳۹۶). «خوانش پسااستعماری همسایه‌ها در پرتو نظریات اسپواک». *پژوهش ادبیات معاصر جهان*، دوره ۲۲، شماره ۲، صص ۳۵۲-۳۳۷.
 10.22059/jor.2017.126258.1224

خسروپناه، محمدحسین (۱۳۷۸). *سازمان افسران حزب توده ایران (۱۳۲۳-۱۳۳۳)*، تهران: شیرازه.

خلیلی‌خو، محمدرضا (۱۳۷۳). *توسعه و نوسازی ایران در دوره رضا شاه*. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی

رادین مهر، رقیه؛ صدری‌نیا، باقر (۱۴۰۰). «بررسی نسبت تکوین شخصیت و چندصدایی با تکیه بر سالم‌رگی». *ادبیات پارسی معاصر*، سال یازدهم، شماره اول، صص ۱۰۷-۸۷.
<https://doi.org/10.30465/cop1.2021.6826>

گلستان، لیلی (۱۳۷۴). *گفتگو با احمد محمود*. تهران: کتاب مهناز.

لوکاچ، گئورگ (۱۳۷۳). پژوهشی در رئالیسم اروپایی. ترجمه اکبر افسری، تهران: علمی و فرهنگی.

محمود، احمد (۱۳۵۷). همسایه‌ها (چاپ چهارم). تهران: امیرکبیر.

محمود، احمد (۱۳۷۸). داستان یک شهر، (چاپ چهارم). تهران: معین

محمود، احمد (۱۳۷۸). زمین سوخته، (چاپ سوم). تهران: معین

محمود، احمد (۱۳۷۲). مدار صفر درجه (مجموعه سه جلدی). تهران: معین

مکاریک، ایرنا ریما (۱۳۹۰). دانش‌نامه نظریه‌های ادبی معاصر. ترجمه مهران مهاجر و محمد نبوی، چاپ چهارم، تهران: آگه

نامور مطلق، بهمن (۱۳۸۷). «باختین: گفت‌وگومندی و چندصدایی؛ مطالعه پیشابینامتنیت باختینی». پژوهشنامه علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی، شماره ۵۷، صص ۱۷-۱

نوروزی، زینب؛ غلامی، طاهره (۱۳۹۸). «چندصدایی در رمان سنگ صبور». زبان و ادبیات فارسی، سال ۲۷، شماره ۸۶، صص ۲۸۱-۲۵۹ doi: 10.29252/jpll.27.86.259

References

Ahmadi, H. (2021). "A Sociological investigation of Michail Bakhtin's life and theory about dialogue and polyphony in the novel", *Applied studies in Social Science and Sociology*, 4(2), 35- 42 (In Persian)

Amankhani, E. (2012). "Bakhtin fever in Iran", *Literary Criticism*, 5 (19). 200- 210 (In Persian)

Baghinejad, A. (2019). "Ahmad Mahmoud: Historical narrative and Story in "Hamsayeha" (Neighbours)", *Journal of Persian Language & literature*, 72 (240), pp.47- 66 (In Persian)

Bahreini, A. (2022). "A Study of dialogism and polyphony in two novels: Scorched Earth & "The Winter 61" based on the theory of Michail Bakhtin", M.A. Dissertation, Bushehr, Persian Gulf University (In Persian)

Bakhtin, M. (1981). *The Dialogic Imagination*, ed. By Michael Holquist, trans. By Caryl Emerson and Michael Holquist, Austin: University of Texas Press

- Bakhtin, M. (1981). *The Dialogic Imagination*. By Michael Holquist, trans. By Caryl Emerson and Michael Holquist, Austin: University of Texas Press.
- Bakhtin, M. (1984). *Problems of Dostoevsky's Poetics*, ed. & trans. By Caryl Emerson, Minneapolis: University of Minnesota Press
- Bakhtin, M. (1984). *Problems of Dostoevsky's Poetics*, ed. & Translated by; Caryl Emerson, Minneapolis: University of Minnesota Press
- Golestan, L. (1995). *Interview with Ahmad Mahmoud*, Tehran: Mahnaz Publications. (In Persian)
- Heidari, F. & Alborzi, R. (2017). "Postcolonial study of Ahmad Mahmoud the Neighbors in the light of Spivak ideas", *Research in Contemporary World Literature*, 22 (2), 37- 352 (In Persian)
- Holquist, M. (1990). *Dialogism, Bakhtin and his World* (2nd edition), London: Routledge.
- Holquist, M. (1990). *Dialogism, Bakhtin and his World* (2th edition), London: Routledge
- Khalilikhoo, M. (1994). *Development and Modernization of Iran during the period of Reza Shah*, Tehran: Jahad-e Daneshgahi Publications. (In Persian)
- Khosrowpanah, M. H. (1999). *The organization of Toudeh party officers in Iran*, Tehran: Shirazeh Publications. (In Persian)
- Lucas, G. (1994). *Studies in European Realism*, Translated by; Akbar Afsari, Tehran: Elmi va Farhangi Publications (In Persian)
- Mahmoud, A. (1978). *The Neighbours*, Tehran: Amirkabir (In Persian)
- Mahmoud, A. (1993). *Scorched Earth*, Tehran: Moein Publications. (In Persian)
- Mahmoud, A. (1999). *Story of a City*, Tehran: Moein (In Persian)
- Mahmoud, A. (1999). *The Zero-Degree Orbit*, Tehran: Moein (In Persian)
- Mekaryk, I. R. (2011). *Encyclopedia of Contemporary Literary Theory*, Trans by Mehran Mohajer & Mohammad Nabavi, Tehran: Agah (In Persian)

- Namvar Motlagh, B. (2008). "Bakhtin: Polyphony and Dialogism", *Research in Humanities, Shahid Beheshti University*, N 57, 1- 17 (In Persian)
- Norouzi, Z. & Gholami, T. (2019). "Polyphony in Sang e Sabour", *Persian Language & Literature*, 86 (7), pp.259- 281 (In Persian)
- Radinmehr, R. & Sadrinia, B. (2021). "Investigating the relationship between character development and polyphony based on Salmargi", *Contemporary Persian literature*, 11 (1), 83- 102 (In Persian)
- Steinby, L., Klapuri, T. (2013). *Bakhtin and his Others: (Inter) Subjectivity, Chronotope, Dialogism*, Anthem Press
- Steinby, L.; Klapuri, T. (2013). *Bakhtin and his Others: (Inter)Subjectivity, Chronotope, Dialogism*, Anthem Press
- Vice, S. (1997). *Introducing Bakhtin*, Manchester University Press.